

DİL KORPUSLARININ TƏDRİSDƏ İSTİFADƏSİ

Rəna MƏMMƏDOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 25 iyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 25th July 2019; accepted: 18th September 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: kompüter linqvistikası, dil korpusları, konkordanslar, korpusların tədrisi, linqvodidaktika, tədris metodları

Giriş

Müasir cəmiyyət daha çox informasiyadan biliyə keçidlə səciyyələnir. İnformasiya əsrinin insanlar qarşısında qoyduğu tələblərə cavab vermək lazım gəlir. Belə tələblərdən biri humanitar biliyin ümumi şəkildə kompüterləşdirilməsi və kompüter texnologiyasının dilçilikdə qismən istifadəsidir. Çox vaxt müəllim və şagirdlər kompüter və informasiya texnologiyalarına aid çoxlu sayda ədəbiyyatla qarşı-qarşıya gəlməli olur. Həzırda ən çox maraq doğuran informasiyanın idarə olunması ilə səciyyələnən tədris sistemidir.

Təcrübə göstərir ki, ali məktəblərdə tədris olunan proqramların çoxu dilçilik və informatika ilə bağlı ixtisaslar istiqamətindədir. Məlum olduğu kimi, xarici dil bakalavr və magistratura səviyyəsində tədris olunur. Məhz ona görə də ali məktəblərdə təhsil alanların korpus və kompüter linqvistikasından istifadə etmələrinə şərait yaradılmalıdır.

Korpus linqvistikası ilə bağlı fəaliyyətin müxtəlifliyi onun bir neçə tərifinin mövcudluğu ilə nəticələnir:

1. Korpus dilçiliyi kompüter dilçiliyi ilə bağlıdır. Onun tədqiqat vasitələri materialın maşında işlənməsi ilə əlaqəlidir.

2. Bu fəaliyyət korpus mətnlərinin yaradılması ilə əlaqədardır. Həmin fəaliyyət növündə kifayət qədər materialın toplanması, maşın formasında təqdimi nəzərdə tutulur. Bu zaman mətnin müəllifi, yaranma yeri, vaxtı və janrı göstərilir.

3. Məlum linqvistik nəzəriyyələrin yaradılması və təhlili üçün nəzərdə tutulmuş korpus mətnləri çoxlu sayda dil materialının təhlilinə əsaslanır.

4. Bu metodologiyayı korpus dilçiliyinin dil tədqiqatlarının müxtəlif aspektlərinə tətbiq etmək olar [8].

Bu mənada dil korpuslarında ən çox istifadə olunan texnologiyalardan biri də konkordanslardır. Konkordanslar həm ixtisası dil olmayan fakültələrin, həm də ixtisası dil olan fakültələrin tədris prosesində uğurla istifadə olunur.

1. Kompüter leksikoqrafiyası

Leksikoqrafik təcrübə dil haqqında elmin ayrılmaz komponentlərindən hesab olunur. Bu tipli lüğətlər tədqiqat materialı kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda həmin lüğətləri elmi fəaliyyətin nəticəsi kimi səciyyələndirmək olar. Lüğətlər böyük informativ imkanlara malikdirlər və təhlilin digər aspektlər üçün və nəzəri strukturu üçün mənbə rolunu oynaya bilərlər. Burada əks əlaqə də mümkündür. "Elmi tədqiqat – lüğət". Bu halda lüğət bu və ya digər elmi konsepsiyanın reallaşdığı sahə funksiyasını yerinə yetirir

* dissertant, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
e-mail: rena.memmedova.1991@inbox.ru

(məsələn, motivləşmə nəzəriyyəsi, linqvopersonaliya). Son zamanlar aktual hesab olunan və böyük tələb doğuran sahələrdən biri də kompüter leksikoqrafiyasıdır. Onun ən səmərəli sahələri elektron lüğətlərin yaradılması və tərtibi, korpuslar və verilənlər bazası hesab olunur. Bu həm də toplanmış materialdan sonralar müxtəlif tədqiqat məqsədləri üçün istifadə etmək imkanı verir. Məlum olduğu kimi, kağız kartotekalar, əlyazmalar, audio və video daşıyıcılar müxtəlif təsirlər nəticəsində sıradan çıxıb və keyfiyyətini qismən itiriblər. Kompüter leksikoqrafiyası və elektron lüğət terminlərini bir qədər konkretləşdirmək lazımdır. Bəzən elə hesab edirlər ki, elektron lüğət bu kompüterdə müəyyən axtarış simvolları ilə digər işarələrlə təchiz olunmuş kağız lüğət deməkdir. Belə çıxır ki, belə lüğətlərin tədqiqi ilə məşğul olan kompüter leksikoqrafiyasının özünün predmeti yəni tədqiqat obyektı yoxdur. Onun payına kağız lüğətlərin effektiv nümayişi düşür. Şübhəsiz ki, kağız lüğətlərin elektron variantda kompüterlərdə yerləşdirilməsi vacib məsələdir. Bu sahədə son zamanlar xeyli iş görülmüşdür. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, ilkin hazırlıq olmadan tədqiqat üçün yararlı lüğətlərin yerləşdirilməsi qeyri-mümkündür. Məsələn, dialektoloji lüğətlərin elektron formada verilməsi qaydalarına baxaq: Bu təkcə kartoteka və toplanmış materialın rəqəmsal formada verilməsi demək deyildir. Dialektoloji materialı elektron formata çevirməzdən əvvəl sözlərin metaişarələnməsi aparılmalıdır. Belə olmazsa kompüter dialekt korpusu elmi tədqiqat baxımından səmərəsiz olacaq.

Elektron lüğətlərdə istifadəçi kağız lüğətlərdə tələb olunmayan və ya ifadə olunmayan məlumatları əldə etmək imkanına malik olmalıdır. Hazırda elektron lüğətlərin özləri də tədqiqat obyektı kimi nəzərdən keçirilməkdədir. Bunun bir səbəbi də ondadır ki, hazırda çoxlu sayda müxtəlif məqsədli elektron lüğətlər tərtib olunur və internetdə yerləşdirilir. İnternetdə yerləşdirilmiş lüğətlərin hansı məqsədlərlə istifadə olunması öz əksini tapmır. Buna görə də internetdə yerləşdirilmiş saysız-hesabsız elektron lüğətlərin strukturu, məzmunu, istifadə imkanları ayrıca tədqiqat obyektı olmalıdır. Hazırda bu sahədə ən səmərəli tədqiqatlar elektron lüğətlərin istifadə imkanları haqqında araşdırmalar hesab olunur.

V.P.Seleqey elektron lüğətləri ənənəvi lüğətlərlə qarşılaşdırır və onların əsas fərqli xüsusiyyətlərini göstərir:

1. Kağız lüğətlərin həddindən artıq iri həcmli olması onlardan səmərəli istifadəni çətinləşdirir. Çoxcildli və ya irihəcmli lüğətlərdə sözlərin tez axtarılıb tapılması qeyri-mümkündür. Beləliklə, məzmun cəhətdən yüksək keyfiyyətli hesab olunan lüğət istifadə baxımından əlverişsiz olur. Nümunə kimi 20 cilddən ibarət olan Oksford lüğətini göstərə bilərik;

2. İkinci məsələ lüğətdə təqdim olunan informasiyanın aktuallığı ilə bağlıdır. Bu cəhət ilk növbədə ikidilli tərcümə və terminoloji lüğətlərə aiddir. Çoxcildli lüğətlərin tərtibinə sərf edilən vaxtın uzunmüddətli olması orada verilən informasiyanın köhnəlməsi ilə nəticələnir. Orta əsrlərin leksikasını əhatə edən lüğətlər leksikoqrafik muzey və yaxud terminoloji qəbiristanlıq kimi səciyyələndirilə bilər;

3. Ziddiyyət forma və məzmunun assimetriyası ilə şərtlənir. Tədqiqatçı deyir ki, onun üçün lüğətin leksikoqrafik konsepsiyası maraqlıdır. Tədqiqatçını leksik mənalardan inteqral təsviri vasitələri və leksik baza az maraqlandırır.

4. Kağız lüğətlərdən ənənəvi lüğətlərdə əlverişli naviqasiya mövcud deyil. Burada istifadəçinin özünün mövqeyi ön plana keçir və lüğətin həcmi nə qədər böyükdürsə bu çatışmazlıq özünü daha çox büruzə verir. Burada naviqasiya aləti kimi iki hal özünü göstərir. Bu, əsasən, materialın lüğətdə verilməsi üsulundan asılıdır. Yəni material lüğətdə əlifba qaydası ilə və ya tematik prinsiplə verilir [9].

Amma kompüter leksikoqrafiyasında bütün bu göstərilən qüsurlar avtomatik olaraq aradan qalxmış olur. Məsələn, lüğətin həcmi ilə bağlı problem asanlıqla aradan qal-

dırıla bilər. İstənilən iri həcmli lüğət yüngül mobil informasiya daşıyıcılarına yerləşdirilə bilər və ya internetə qoyula bilər. Belə lüğətlərə istənilən vaxtda və istənilən yerdə müraciət etmək olar.

Linqvokulturoloji lüğətin tərtibi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. Lüğətin əsasını təşkil edəcək materialın toplanması; linqvokulturoloji izahları ifadə edən lüğət məqalələrinin yazılması;
2. Lüğətin ümumi konsepsiyasının işlənilib hazırlanması; lüğətin mövcudluq formasının seçilməsi, İşlənilib hazırlanmış konsepsiyaya uyğun olaraq proqramlaşdırıcı tərəfdən texniki tapşırıqın hazırlanması;
3. Funksional və qeyri-funksional tələblərin müəyyən edilməsi, aşkar edilmiş tələblər əsasında texniki tapşırıqın detallandırılması; Elektron lüğət üçün lüğət məqalələrinin yazılması.
4. Kompüter proqramının arxitekturasının layihələndirilməsi üçün və materialın qruplaşdırılması üçün axtarış variantlarının və vasitələrinin seçilməsi;
5. Elektron linqvokulturoloji lüğətlərin reallaşdırılması; Verilmiş parametrlərə görə axtarışın həyata keçirilməsi, materialın statistik işlənməsini reallaşdırılması, axtarış nəticələrinin saxlanması, yəni yaddaşa verilməsi, elektron resursun işlənməsinin tamamlanması; İntuitiv qavranan interfeysin və əlverişli naviqasiyanın yaradılması;
6. Yaradılmış lüğətin linqvokulturoloji və həmhüddud sahələrdə aparılan elmi-tədqiqatlar çərçivəsində aprobeşiyası, materialın təşkili baza prinsipi olaraq açar sözlərdən istifadə olunması qərara alınmışdır. Bu da əlverişli naviqasiya üçün imkan yaradır [1].

2. Linqvistik məsələlərin həllində korpus metodologiyası

Müasir dövrdə ciddi linqvistik tədqiqatlar nüfuzlu, etibarlı empirik baza olmadan mümkün deyil. Dilçiliyin bir çox sahələrinin tədqiqi üçün effektiv və sürətli axtarışın təmin edilməsi korpus metodologiyası əsasında reallaşdırıla bilər.

Hansı dil tədqiqatlarında korpus metodologiyasının uğurlu istifadəsi imkanlarını müəyyənləşdirmək korpus dilçiliyi üçün başlıca şərtədir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə bir çox dünya dilləri üçün böyük miqdarda korpuslar hazırlanmışdır. Məsələn, Rus dilinin milli korpusu, Britaniya milli korpusu, Alman dilinin Manqeym korpusu, Türk dilinin milli korpusu, Qazax dilinin milli korpusu, Macar milli korpusu, Müasir Çin dili korpusu və s. Bu sadalanan korpuslar tədqiqat prosesi üçün empirik bazanın yaradılması prosesində dilçilərin işini yüngülləşdirir.

L.M.Kovalyeva görə, elmdə hər bir istiqamət iki problemi həll etməlidir:

1. Həmin elm istiqaməti özünün terminoloji və anlayışlar sistemini yaratmalıdır.
2. Həmin elm istiqaməti ümumi şəkildə işlənmiş uzun, ənənəvi tədqiqat tarixi olan köhnə problemlərin yeni həll yollarını göstərməlidir [4, s. 9].

Hazırda korpus dilçiliyinin ingilisdilli terminoloji bazası yaradılmışdır. Rus dilində isə belə baza yaranma mərhələsindədir. Köhnə problemlərin yeni həlli məsələsində bir sıra rollar mövcuddur. Çünki indi korpusların böyük empirik bazaları bu məsələlərə yardımçıdır. Empirik baza irəli sürülən linqvistik fərziyyələrin düzgünlüyünü, qanunauyğunluğunu yoxlamaq imkanı verir. Bununla bağlı aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

1. Böyük həcmli (reprezentativ) mətnlər dil hadisələrinin bütün spektrləri haqqında tam təsvir yaratmaq imkanı verir.
2. Bütün verilənlər korpusda özünün təbii kontekst formasında olur. Bu da onların hərtərəfli və obyektiv öyrənilməsi imkanı yaradır.
3. Bir dəfə yaradılmış və hazırlanmış massiv bir çox tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif məqsədlərlə istifadə oluna bilər [2, s. 3].

Dil korpusları leksik vahidlərin və qrammatik konstruksiyaların müəyyən zaman kəsiyində dəyişməsi dinamikasını izləmə imkanı verir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki,

korpuslar linqvodicada və müasir dilçiliyin yeni sahələrindən olan koqnitiv texnologiyalarda uğurla istifadə olunur. Daha bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Müəyyən tədqiqat üçün korpus seçərkən həmin korpusun təsvirini tam öyrənmək lazımdır və müəyyənləşdirmək lazımdır ki, onun köməyi ilə hansı linqvistik vəzifələri yerinə yetirmək mümkündür. Məsələn, nəzərdə tutmaq lazımdır ki, müasir ingilis dilinin Amerika və Britaniya variantları arasında müqayisə aparmaq olmaz. Bu o deməkdir ki, korpus mətnlərində bütün mümkün linqvistik nəticələri çıxarmaq mümkün deyil. Korpus mətnləri bütün linqvistik məsələləri həll etmək üçün kifayət dərəcədə və həcmdə deyildir.

3. Konkordansların dilin tədrisində rolu

Adətən, konkordans termini adı altında müəyyən müəlliflərin əsərlərində və ya mətnlərdə istifadə olunan sözlərin göstəricisi nəzərdə tutulur. Konkordans (latın dilində razılaşma, uyğunlaşma mənasını verir) bu və ya digər sözün bütün işlənmə variantlarının kontekstdə mənbəyə istinadla verilməsi deməkdir. O mətnə olan söz-formaların işləndikləri kontekstlə verilməsi vasitəsi kimi nəzərdə tutulur. İnternetdə söz-formaların işlənməsi və dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli olan çoxlu sayda korpuslar vardır. Dediklərimizə misal olaraq, U.Şeksprin əsərləri əsasında tərtib olunmuş korpusu göstərmək olar [7].

Rus dilçiliyində bir qayda olaraq universal korpus menecerləri işlənilib hazırlanmışdır. Korpus meneceri dedikdə xüsusişədirilmiş axtarış sistemi nəzərdə tutulur. Həmin axtarış sistemində korpusda məlumatları axtaran və onların əsasında istifadəçiyə yararlı şəkildə statistik məlumatlar verən proqram vasitələri nəzərdə tutulur. Konkordanser dedikdə onun köməyi ilə hər bir sözün, söz-formanın, söz birləşmələrinin axtarılıb tapılması və onun əsasında konkordansların yaradılması məqsədi daşıyan proqram təminatı nəzərdə tutulur. Konkordansların evristik potensialı onların söz birləşmələrinin yaxın əhatəsilə birləşmək imkanlarını vizual olaraq müşahidə etmək qabiliyyəti hesab olunur. Konkordansların və konkordanserlərin təsnifatı üst-üstə düşməyə bilər.

Konkordansların tərtibi üzrə proqramlar üzərində daha geniş dayanmaq lazımdır. Çünki belə proqramlar 20 ildən artıqdır ki, mövcuddur və eyni zamanda ənənəvi dilçilər və xarici dil müəllimləri üçün asan mənimsəniləndir. Ədəbiyyatşünaslıqda geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, konkordanslar daha çox dil tədrisində istifadə olunur. Konkordanslar həm də korpusların təhlili üçün mühüm vasitə hesab olunur. Kompüter dilçiliyi ilə korpus dilçiliyi arasında sıx əlaqə olmasına baxmayaraq konkordanslar və konkordanserlər yalnız korpus dilçiliyi çərçivəsində nəzərdən keçirilir. İngilisdilli ədəbiyyatlarda konkordansların tərtibi ilə bağlı proqram vasitələrinin çoxlu sayda sinonim ifadələri var: “konkordans generatorları” (concordance generator) “konkordanser” (concordancer), “konkordans” (concordance), “kompüter konkordansı” (computer concordance), “yaradılmış kompüter konkordansı” (computer generated concordance), “onlayn rejimdə konkordans” (online concordance), “mətn konkordanslarının tərtibi proqramları” (text-concordancing programmeme) və s.

Əvvəlki ədəbiyyatlarda konkordansların axın, mətn indekatorları (text indexers), yaddaş konkordanserləri (in-memory), konkordanserlər də öz növbəsində indekssiz (text-indexers) (belə konkordanserlərdə öncədən indeksləşdirilmə aparılır) və indeksli (on the fly) (belə konkordanserlərdə öncədən indeksləşdirmə aparılır) tipləri göstərilir [6].

Müasir filologiya elmində ədəbi mətnin təhlili aləti kimi də konkordanslardan geniş istifadə olunur. Konkordans dedikdə aşağıdakıları nəzərdə tutulur:

- 1.Kitabda (məzmunca yaxın olan yerlərdə) rast gəlinən sözlərin əlifba sırası ilə yerləşdirilməsi;
- 2.Hər bir sözün minimal konteksti ilə verildiyi xüsusi lüğət növü.

Akademik M.L.Qasparovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “lüğət dillə tanışlığın bünövrəsidir, konkordans isə ədəbi dillə tanışlığın bünövrəsidir”. Konkordanslarda adi lüğətlərdən fərqli olaraq hər bir sözün ən kiçik məna çalarları bütünlüklə aydın şəkildə əks olunur. Həqiqətən də konkordans müəllifin sözdən istifadə etmək bacarığını və imkanlarını əyani olaraq nümayiş etdirir. Ümumiyyətlə, konkordansların aşağıdakı funksiyaları qeyd olunur:

1. Axtarış funksiyası. Oxucu qısa zamanda mətnin müəyyən fraqmentinə baxa bilər, yoxlaya bilər və ya müəyyən sitat seçə bilər;

2. Evristik funksiya. Həmin funksiya konkordansı ad göstəricilərindən fərqləndirir. Belə ki, konkordanslarda sözlük kontekstlə tamamlanır [3, s. 46].

Beləliklə, verbal olaraq ifadə olunmuş mənanın daxili və xarici kontekstlərini müəyyənləşdirmək imkanı yaranır. Bu sahədə ən səmərəli təcrübələrdən biri F.M.Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” romanı əsasında yapon alimlərinin 1990-cı ildə tərtib etdikləri konkordanslardır. Hazırda rus yazıçılarından F.İ.Tyutçeva, F.M.Dostoyevski və U.Şeksprin əsərləri əsasında konkordanslar geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Quranın və Bibliyanın konkordansları da məlumdur. Amerikanın Viskonsin universitetinin professoru Tomas Şou A.S.Puşkin, K.N.Batyuşkova və Y.A.Boratinskinin əsərlərinin əsasında qafiyə lüğəti və konkordans tərtib etmişdir [3, s. 46].

S.T.Aksakovun əsərləri əsasında yaradılmış konkordans ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatları üçün geniş imkanlar və perspektivlər açır. Bu tipli tədqiqatlar tədqiqatçılıq metodologiyasının dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, bədii mətnin təhlili texnologiyasını modernləşdirmək imkanı yaradır. Bu isə açıq səciyyəlidir və həmişə yenilənməkdədir. Yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə konkordans hər bir söz ilə müvafiq olaraq yeni ifadələrin yaranmasına və tədqiqinə şərait yaradır. Bu zaman sözlərin lemmatizasiya imkanları reallaşır (söz-formaların lemmaya, lüğət formasına gətirilməsi). Bu konkordansı tərtib edənin məqsədindən asılıdır. Eyni zamanda konkordans hər hansı söz-formanın ona müvafiq tezliyini müəyyənləşdirmək imkanı verir.

Konkordanslar bazasındakı mənlərdən tərtib olunmuş tezlik lüğətlərində olan yüksək tezlikli sözləri həmin mənlər üçün açar söz kimi vermək olar.

Rusiya Federasiyasında ödənişsiz və şərti-ödənişsiz proqram təminatına üstünlük verilməsi nəzərdə tutulur. Bunun bir sıra obyektiv səbəbləri vardır. Rusiyada konkordanslar 90-cı illərin əvvəllərində tərtib olunmağa başlayıb. Ona görə də onların əməliyyat sistemləri hazırda köhnəlmiş hesab olunur. Lakin AntConc Windows, Mac OS X və Linux sistemləri ilə işləyə bilər. Yalnız konkordans və konkordansların köməyi ilə xarici dili öyrənənlərin seçdikləri ixtisasdan asılı olmayaraq gələcək tədqiqatçıların qarşısında internetin və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının qeyri-məhdud imkanları açılmış olur.

4. Tədris metodları

Ad konstruksiyalarının xarakteristikalarının statistik hesabatları müxtəlif tipli referensial ifadələrin müxtəlif registrlərdə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq imkanı yaradır. Yeniliklər reportajında referensial ifadələrin miqdarı lap çox olur, elmi ədəbiyyatda isə ən az olur. Formal olmayan danışq və kütləvi nitqlərdə onların həcmi çox olur. Baxmayaraq ki, yazılı nitqlə müqayisədə şifahi nitqdə feillər daha çox olur.

Korpus texnologiyasının geniş istifadə olunduğu sahələrdən biri də linqvidaktikadır. Bir çox ölkələrdə bu problem artıq həll olunmuşdur. Rus dilçilərini belə bir fakt narahat edir ki, müasir dərsləklərdə tövsiyə edilən üslubi göstərişlərdən bir çoxu XIX əsr və ya XX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu olduqca köhnəlmişdir. Ona görə də tələbələr və məktəblilər heç yerdə rast gəlmədikləri bu konstruksiyaları və ya formaları mənimsəyə bilmirlər. Ona görə də belə hesab olunur ki, müasir dil dərslərində müasir nitqin statistik

tədqiqatlarına əsaslanmaq lazımdır. Elə bir metodika hazırlamaq lazımdır ki, tələbənin və ya şagirdin real həyatda rast gəldiyi dil faktlarına əsaslansın. Məhz ona görə də hesab olunur ki, tədris materialının və tədris metodikasının seçilməsi dil korpuslarına əsaslanmalıdır. Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, dil korpusları linqvistika və koqnitiv texnologiyalar üçün də əvəzsiz material verir. Texnologiyanın leksikanı mənimsəməsi üçün əsas rolunu korpuslar oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dillərin tədrisində korpusların tətbiqi ana dilinin dərinədən öyrənilməsindən sonra səmərəli olur. Dili öyrənənlər yeni metodikanı əvvəlcə ana dilinin korpusları əsasında mənimsəməli, sonra həmin metodikanı bir qədər də genişləndirərək öyrənilən dilin korpusuna keçməlidirlər. Məlum olduğu kimi, korpus dilçiliyi dilin variantlılığı ilə sıx bağlıdır. Belə ki, korpus ayrı-ayrı leksik vahidlər üçün müxtəlif sferalardan fərqli kontekstlər vermiş olur. Bu da sözün mənasını təkcə başa düşmək, mənimsəmək deyil, həm də hiss etmək deməkdir. Çünki sözün mənasını lüğətdən də tapmaq olar. Belə bir sual qarşıya çıxır ki, bütün bu dediklərimizi korpus linqvistikası metodlarına tətbiq etmədən əldə etmək mümkündürmü? Təcrübələr göstərir ki, bu məsələdə korpus metodologiyası böyük üstünlüklərə malikdir. Hazırda milli dil korpusları 100 milyondan çox söz-formanı əhatə edir. Bu da müxtəlif səviyyəli dil vahidlərinin geniş miqyasda öyrənilməsi imkanı verir. Məhz buna görə də korpus dilçiliyi dilöyrənmənin metodologiyası kimi getdikcə daha çox inkişaf edir və elmi tədqiqatlarda daha çox istifadə olunur.

Məlumdur ki, xarici dilin tədrisi prosesində əsas məsələ kommunikativ ünsiyyətin təşkilidir. Hər bir dili öyrənən öyrəndiyi dilin qrammatik quruluşunu və sözlərin mənasını verbal və yazılı şəkildə mənimsəyir. Bu prosesdə hər bir dilin korpusu mühüm rol oynayır. İnternet texnologiyasının inkişafı səsli mətnlərə müraciəti asanlaşdırır, bu da öz növbəsində tədris prosesində korpusların rolunu artırmış olur.

Cədvəldə xarici dillərin tədrisində istifadə oluna bilən internetdə yerləşdirilmiş geniş yayılmış bir neçə korpus haqqında qısa məlumat verilmişdir.

Korpusun adı və internet şəbəkəsində ünvanı	Qısa təsviri
Britaniya Milli Korpusu (BNC) http://www.natcorp.ox.ac.uk/	Korpusun həcmi yüz milyon söz-formadan çox
Müasir ingilis dilinin milli korpusu (COCA) https://www.english-corpora.org/coca/	1990-2012-ci illərin mətnlərini əhatə edir, 450 milyon sözdən ibarətdir. Ümumilikdə 5 janrdan – şifahi və bədii ədəbiyyat, tanınan jurnal və qəzetlər və akademik nəşrlərdən ibarətdir.
Müasir ingilis dilinin tarixi korpusu (COHA) https://www.english-corpora.org/coha/	1810-2000-ci illəri əhatə edən 400 milyondan çox söz mətnini ehtiva edir.
Rus dilinin milli korpusu http://www.ruscorpora.ru/new/	140 milyon sözləşmədən ibarətdir. Üç tip işarələnmədən istifadə olunub: metamətn, morfoloji işarələnmə, semantik işarələnmə
Türk dilinin milli korpusu https://www.tnc.org.tr/tr/	1990-2009-cu illəri əhatə edən müxtəlif sahələrə aid mətnlərdən ibarətdir. 50 milyondan çox sözdən ibarətdir.
Qazax dilinin Almatı korpusu http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru	2016-cı ildə 40 milyon söz formadan ibarət bu korpus onlayn olaraq fəaliyyətə başlamışdır.

Mətnlərin elektron korpusu müxtəlif məqsədlərlə istifadə oluna bilər. Tərcümə tərcüməçi korpusdan son mərhələdə aldığı nəticəni yoxlamaq üçün istifadə edir. Hesab olunur ki, elektron mətn korpusu yazılı tərcümədə aşağıdakı hallarda fayda verə bilər:

- Bir neçə ekvivalent ilkin variantdan düzgün variantın seçilməsi;
- Tərcüməçinin seçdiyi variantın düzgünlüyünün yoxlanılması üçün;

- Mövzu üzrə əlavə ensiklopedik məlumatın axtarışı üçün;
- Terminoloji dubletlərin, antonimlərin, holonimlərin, meronimlərin, nominklatur adların və termin defilitlelərinin axtarışı üçün [5, s. 80].

Beləliklə, xarici dillərə texniki tərcümə apararkən tematik elektron mətn korpuslarının böyük səmərəsi açıq-aydın hiss olunur. Hətta kiçik mətn nümunələrinin redaktəsi zamanı da həmin korpuslardan istifadə faydalıdır. Hətta bir neçə cümlənin redaktəsi zamanı da mətn korpusu ensiklopedik informasiya resursu kimi istifadə oluna bilər. Korpusla iş zamanı zəruri informasiyanın axtarışı üçün olduqca az vaxt tələb olunur. Bu ondan irəli gəlir ki, seçilmiş mətnlər xüsusi olaraq verilmiş tematik korpusa uyğun seçilmişdir. Bu da imkan verir ki, uyğun olmayan axtarış nəticələrindən vaxtında imtina edilsin. Beləliklə, tərcümə məqsədi ilə elektron mətn korpuslarının istifadə olunmasının təhlili nəticəsində aydınlaşdırmaq olur ki, mətn korpusu lüğəti tam şəkildə əvəz edə bilməz, ancaq yoxlama mərhələsində yüksək effektiv vasitə hesab oluna bilər. Mətn korpusunun effektivliyinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarı onun reprezentativliyidir. Bu həmin korpusun köməyi ilə müəyyən linqvistik tədqiqat aparmaq imkanı ilə müəyyənləşir. Məhz ona görə də texniki mətnlərin tərcüməsi üçün tematik korpuslardan istifadə məqsəduyğun hesab olunur.

Konkordanserlərin xarici dillərin tədrisində praktik istifadəsi ilə bağlı aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. İnternet texnologiyalarına əsaslanan və onlayn rejimdə işləyən konkordanserlər (online web-based);
2. Konkordansların stasionar proqram vasitələri ilə tərtibi (concordancing software).

Birinci növ vasitələr internet şəbəkəsində fərdi axtarış (personal internet search agent) vasitələrinə malikdir. Onlara hər şeydən əvvəl KWICFinder (key word in context) və GlossaNet aid edilir. Bunlar həm də onlayn konkordanserlər hesab olunur və burada şəbəkə mətnlərinin bir böyük korpusu kimi nəzərdən keçirilir.

Konkordansların stasionar proqram vasitələri ilə tərtibi 6 altqrupa ayrılır:

- 1) Konkordanserlər (“concordancers” – AntConc, MicroConcord);
- 2) Korpusların təhlili üçün alətlər (“corpus analysis tools” – international Corpus of English Corpus Utility Programme (ICECUP), SGML - Aware Retrieval Application (SARA) for British National Corpus, Xaira, WordCruncher, WordSmith Tools);
- 3) Təhlil sistemi (analysis system - Wmatrix);
- 4) Konkordansların tərtibi üçün əlavə proqramlar (concordance application – ConcApp);
- 5) Konkordansların tərtibi üçün proqram paketləri (concordance packages – Corpus Wizard, Institut für Maschinelle Sprachverarbeitung (IMS) Corpus Work Bench, Multiconcord, Multilingual Concordancer);
- 6) Konkordansların tərtibi proqramları (“concordance programmemes” – concordance, concordancer/Le Concordanceur, MonoConc, Oxford Concordance Programme (OCP), ParaConc) [6].

Aşağıda göstərilən meyarlarla konkordansların tədrisdə istifadə olunması ilə bağlı stasionar proqram vasitələrini nəzərdən keçirək. Onlar aşağıdakılardır:

- 1) İstifadə olunan əməliyyat sistemi tipi (Java, Linux, Mac OS, MS DOC, OS/2, Windows);
- 2) Distribusiyaya üslubu (ödənişli, ödənişsiz, şərti–ödənişsiz);
- 3) Unicode kodu ilə uyğunsuzluq və ya uyğunluq [6].

Mətn korpusundan müəyyən informasiyanın alınması üçün korpus menecerlərindən istifadə olunur. Bu proqramın funksional imkanları mətn korpusu ilə işin effektivli ol-

masına təsir göstərir. Mətn korpusun və korpus menecerlərinin xüsusiyyətləri onlarla iş zamanı xüsusi münasibət tələb edir. Qısa və dəqiq sorğuların tərtibi olduqca mühümdür. Tərcüməçinin təcrübəsi, onun lüğətlərdən və digər istinad materiallarından istifadə etmək bacarığı mətn korpusu potensialından maksimal effektiv istifadəyə kömək edir.

Nəticə

Dilçilik elminin aktual problemlərindən olan dilin internet məkanında təmsil olunması, tədqiqat və tədris proseslərinin asan yolla həlli məsələsi dil korpuslarının yaranmasına gətirib çıxardı. Bu istiqamətdə müxtəlif növ korpuslar yaradılmışdır ki, bu da elmi axtarışlarda tədqiqatçıların və tədrisdə müəllimlərin dilin imkanlarından geniş şəkildə istifadəsini asanlaşdırır.

Azərbaycanda kompüter dilçiliyi elmi yeni sahədir. Bu istiqamətdə müəyyən qədər kitab və məqalələr yazılmışdır. Hətta Azərbaycan dilinin elektron lüğətlər korpusunun sadə forması da hazırlanıb 2018-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Bu korpus istənilən sözü eyni zamanda bir neçə lüğətdən axtarmaq imkanı verir. Lakin elmdə korpuslardan istifadə və bu sahənin genişləndirilməsi ilə bağlı addımlar azdır. Korpusun yaradılması asan proses deyildir. Dilin bütün imkanlarını korpusda ehtiva etmək üçün böyük bir komandanın işə cəlb olunması lazımdır.

Artıq bir çox inkişaf etmiş dövlətlərin ali təhsil ocaqlarında kompüter dilçiliyi tədris olunur. Əksər dünya ölkələrində korpusdan nəinki tədqiqat aparmaq üçün, tədris prosesində də istifadə olunur. Azərbaycanda da bu prosesə başlamaq üçün ilk növbədə ali təhsil ocaqlarında kompüter dilçiliyi tədris olunmalıdır. Dil korpuslarını müəllimlər tədris prosesinə tətbiq etməyi bacarmalıdırlar. Bu qısa vaxt ərzində daha çox bilginin verilməsinə köməklik edəcək. Xüsusən də xarici dillərin tədrisi zamanı həmin dilin lüğət tərkibinin məna çalarlarını izah etmək üçün dil korpusunda edilmiş axtarışın nəticəsində müxtəlif mənbələrdən gətirilmiş nümunələr tədrisin keyfiyyətini və tələbələrin asanlıqla mövzunu mənimsəməsini təmin edəcək.

Məhz buna görə də Azərbaycan dilinin milli korpusu dünya təcrübəsinə dayanaraq daha da təkmilləşdirilməli və tədrisdə prosesinin effektiv nəticəni qısa zaman ərzində verməsi üçün istifadə olunmağa başlanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Агапова Н.А., Картофелева Н.Ф. О принципах создания электронного словаря лингвокультурологического типа: к постановке проблемы // Томский государственный университет: Вестник Томского государственного университета. Филология, 2014. № 382. с. 6-10
2. Захаров, В.П. Корпусная лингвистика. Учеб.-метод. пособие. СПб., 2005, 48 с.
3. Зиянгиров Р.О. Конкорданс произведений С.Т. Аксакова // Челябинского государственного университета: Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение, 2012. № 23 (277). Вып. 69. с. 45-47.
4. Семеновой Т.И. Прототипические и непрототипические единицы в языке. Иркутск: ИГЛУ, 2012. 266 с.
5. Шевчук В.Н. Корпусная лингвистика и перевод // Проблемы обучения переводу в языковом вузе. Вторая междунар. науч.-практ. конф., М., 2003, с. 79-81.
6. Глазырина А.И. Использование конкордансеров при обучении английскому языку для специальных целей. (<https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-konkordanserov-pri-obuchenii-angliyskomu-yazyku-dlya-spetsialnyh-tseley/viewer>)
7. Concordance of Shakespeare's complete Works (<http://www.opensourceshakespeare.org/concordance/>)

8. Corpus linguistics. an international Handbook / Lüdeling a., Kytö m. (eds.). Volumes 1, 2. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2008.
(<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.455.9749&rep=rep1&type=pdf>)
9. Selegey V.P. Elektronnye slovari i komp'yuternaya leksikografiya [Electronic dictionaries and computer lexicography]
(http://www.lingvoda.ru/transforum/articles/selegey_a1.asp.)

Summary

Rana Mammadova

The Usage of the Language Corpus in Teaching

The linguistic corpus is the massive of the texts collected with certain signs over the unit system. The corpora are equipped with certain searching system and depending on the aim of the creation of them, the works of one or some authors being in different genres, the works being in certain time are included inside it. The national linguistic corpus serves to the study of the lexicology and grammar of the language in the collection of the oral and written texts being in different styles. In the same time, it gives the chance to follow the smallest changes happening in the language. Only the grammatical inquiry books and the academic dictionaries are prepared on the basis of the national corpora.

The concordance is the program giving the chance to analyse the text being in large volume. The chance to observe the rules of the usage of word and expressions creates by the help of it in the language. The concordance gives the chance to search the asking word in the corpus and to show the sentences related to that word fragmentally in the other window. And it creates condition for expressing linguistic analysis about the usage of any word. The concordance shows the real expression of every word, contexts clearly. It is important for expressing the results of the searching, the usage of the word combinations exactly, and also for learning the grammatical structure of the language.

During the modern period of the developing of the information technologies, the usage from the computer programs expressed the large scopes. The language corpora have the irreplaceable advantages in the study of the language. The old methods are replaced with the language corpora basing to the statistical researches of the modern speech in the process of study. One of the most using fields of the language corpora is also the lingua-didactics using for the teaching of foreign language and appropriating, too. Firstly, the national language corpora must be appropriated for the applying of the language corpora in the study of the foreign languages and then must be passed to the corpus of the language which will be studied. According to corpus linguistics reflects the variation of the language itself, besides to understand and appropriate the word, to feel it is also possible. Therefore, the corpus linguistics is used more in the methodology of the language study and realizing of the researches, gradually.

Key words: *Computer linguistics, language corpora, concordances, the study of the corpora, lingua-didactics, study methods*

Резюме

Рена Мамедова

Использование языкового корпуса в обучении

Лингвистический корпус представляет собой массив текстов, которые были собраны в одной системе. Корпусы снабжаются специальной поисковой системой и, в зависимости от цели их создания, включают в себя произведения одного или нескольких авторов в различных жанрах, в том числе произведения определенного временного промежутка. Национальный лингвистический корпус служит для изучения словарного запаса и грам-

матики языка в различных письменных и устных текстах. Это также позволяет отслеживать самые маленькие изменения в языке. Только грамматические анкеты и академические словари выпускаются на базе национальных корпораций.

Корконданс – это программа, позволяющая анализировать большие объемы текстов. С его помощью можно наблюдать закономерности обработки текста на языке. Корконданс позволяет искать слово в корпусе и в отображать предложение связанные с этим словом в виде фрагмента в другом окне. Это также позволяет анализировать функциональность слово в лингвистическом уровне. Корконданс ясно иллюстрирует реальное использование каждого слова и контекста. Важно показать результаты поиска, точную обработку словосочетаний, а также выучить грамматическую структуру языка.

В современную эпоху информационных технологий использование компьютерных программ в обучении стало широко распространенным явлением. Есть неопределимые преимущества языкового корпуса в преподавании языка. Устаревшие методы в учебном процессе заменяются языковым корпусом на основе современных речевых статистических исследований. Все нововведения отражаются в языковом корпусе. Поэтому методы обучения и учебные материалы должны основываться на процессе отбора. Одним из наиболее часто используемых направлений языкового корпуса является лингвистическая практика, используемая для преподавания и овладения иностранными языками. Для использования языковых корпусов при обучении иностранным языкам сначала необходимо освоить национальный языковой корпус, а затем перевести его на язык преподаваемого языка.

Поскольку корпусная лингвистика отражает всю вариативность языка, на его основе возможно не только понять и усвоить слово, но и почувствовать его. Поэтому корпусная лингвистика все чаще используется в методиках преподавания языка и научных исследованиях.

***Ключевые слова:** компьютерная лингвистика, языковой корпус, коркондансы, преподавание на основе корпусов, лингводидактика, методика обучения*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Qasimov İkrəm Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.